

Σχόλιον

Suomen Bysantin Tutkimuksen Seura ry:n jäsenlehti
Medlemsblad för Sällskapet för Byzantinsk Forskning rf.

2/2017

Σχόλιον β', ζφκζ

17. Vuosikerta/Årgång

Jäsenlehti perustettu v. 2001/Medlemsblad sedan år 2001

Julkaisija/Utgivare:

Bysantin tutkimuksen seura ry. /Sällskapet för bysantinsk forskning rf.

SISÄLLYS

Björn Forsén	<i>Mitä ihmeen bysanttilaiset?</i>	1
Antti Lampinen	<i>Ausonia ja Ausones keski- sekä myöhäisbysanttilaisena nimenä Roomalle ja roomalaisille</i>	2
Hanna-Riitta Toivanen-Kola	<i>Arkkitehtuurihistoriaa, mosaiikkeja, maalauksia ja epigrafiikkaa – Emeritusprofessori Georgios Velenis 75 vuotta</i>	9
Juho Wilskman	<i>Kirja-arvostelu</i> <i>Rustam Shukurov, The Byzantine Turks, 1204 – 1461.</i>	12

Toimitus/Redaktion:

Mika Hakkarainen: mika.hakkarainen(at)helsinki.fi

Juho Wilskman: juho.wilskman(at)helsinki.fi

Taitto/Ombrytning

Vesa Vahtikari

Mitkä ihmeen bysanttilaiset?

Kaikkihan me olemme kuulleet Bysantin valtakunnasta ja kulttuurista. Maailma on täynnä museoita, oppituleja, tieteellisiä seuroja ja aikakauskirjoja jotka keskittyvät Bysantin muiston vaalimiseen ja tutkimiseen. Bysantin valtakunnan asukkaita kutsutaan nykyään joko bysanttilaisiksi tai kreikkalaisiksi. Olihan Bysantin kirkon ja kirjallisuuden kieli kreikka. Tämä on kuitenkin yksinkertaistettu jälkikonstruktio. Bysanttilaiset pitivät nimittäin itseään roomalaisina ja puhuivat omasta valtiostaan roomalaisena valtakuntana. Bysantti syntyi terminä vasta 1550-luvulla ja yleistyi 1800-luvulla kun haluttiin erottaa itäinen valtakunta länsieurooppalaisten mielestä ”oikeasta” pyhästä roomalaisesta valtakunnasta. Sen lisäksi Bysantti oli monikielinen, eikä yksikielinen imperiumi, vaikka muita kieliä, kirkkoslaavia lukuun ottamatta, ei käytetty kirkossa eikä kirjallisina kielinä.

Bysanttilaiset nimittivät itseään 1000-luvulta lähtien myös *ausoneiksi*. Antti Lampinen kertoo meille keitä *ausonit* oikeastaan olivat ja miksi termi yleistyi keski- ja myöhäisbysanttilaisella kaudella. Termin käyttöönotto heijastaa identiteettikriisiä, jota bysanttilaiset kokivat siitä lähtien, kun Otto II vuonna 962 otti käyttöön tittelin *Imperator Augustus Romanorum*. Käyttämällä *ausones* -termiä bysanttilaiset viestittivät myös, että Italian niemimaa oikeastaan kuului heille.

Otto II ja hänen jälkeläisensä käyttivät bysanttilaisista *graeci/graikoi* -termiä ja puhuttelivat Konstantinopolin keisaria *Imperator Graecorum* tittelillä, mikä sai bysanttilaiset raivostumaan. Tässä yhteydessä voidaan lisätä, etteivät osmanitkaan halunneet tulla kutsutuiksi turkkilaisiksi, varsinkaan ei sen jälkeen kun he olivat valloittaneet Konstantinopolin. Imperiumin monikansallisuus helpotti myös muiden kansallisuuksien sulauttamisen uskollisiksi alamaisiksi. Moskovan yliopistossa toimivan Rustam Shukurovin kirja käsittelee niitä turkkilaisia, jotka kääntyivät kristityiksi ja Bysantin valtakunnan alamaisiksi. Samalla tavalla kristityt myöhemmin toisten tuulten puhaltaessa olivat valmiit siirtymään Osmanivaltakunnan alamaisiksi.

Bysantin tutkimuksesta tekee erityisen mielenkiintoista ja monipuolista se, että se edustaa jotain paljon laajempaa ja monikansallisempaa kuin pelkästään kreikkalaisuutta. Tästä syystä bysanttilaista kirkkoarkkitehtuuria ja -taidetta, sekä ortodoksista kristinuskoa, löytyy kreikkalaisen kielialueen ulkopuoleltakin. Hanna-Riitta Toivanen-Kola kertoo tästä enemmän artikkelissaan Georgios Velenisin 75-vuotis juhlasymposiumista. Mukavia lukuhetkiä teille kaikille!

Björn Forsén
BTS:n puheenjohtaja

Ausonia ja *Ausones* keski- sekä myöhäisbysanttilaisena nimenä Roomalle ja roomalaisille

Antti Lampinen

Bysanttilaiset kirjoittajat kutsuivat kulttuuriaan ja yhteiskuntaansa yleensä yksikertaisesti ”roomalaiseksi”. Kuitenkin 1000-luvulta eteenpäin he alkoivat myös käyttää entistä useammin termiä ”ausonit” – *ausones* (αὔσωνες). Nimi *ausones* oli alun pitäen Pohjois-Campaniassa asuneen itaalisen *aurunci*-ryhmän kreikkankielinen nimitys. Latinankielisessä asussaan *Aurunci* oli muuntunut myöhäistasavallan aikaan mennessä rotasismin myötä, ja sen *s*-äänne oli muuttunut *r*-äänteeksi. Kreikkalaisten tästä samasta ryhmästä käyttämä αὔσωνες on siis varhaisempi muoto, ja todennäköisesti lähempänä alkuperäistä nimeä. Se tavataan myös muodossa αὔσωνκοί, joka tekee nimen sukulaisuuden *aurunci*-sanaan vielä selvemäksi. Hellenististen kreikkalaisten kirjoittajien parissa *ausones* laventui ensin oskilaisten ryhmien yleisnimen *opikoi* synonyymiksi, ja myöhemmin kaikkia itaalisia ryhmiä tarkoittaneeksi kattotermiksi.

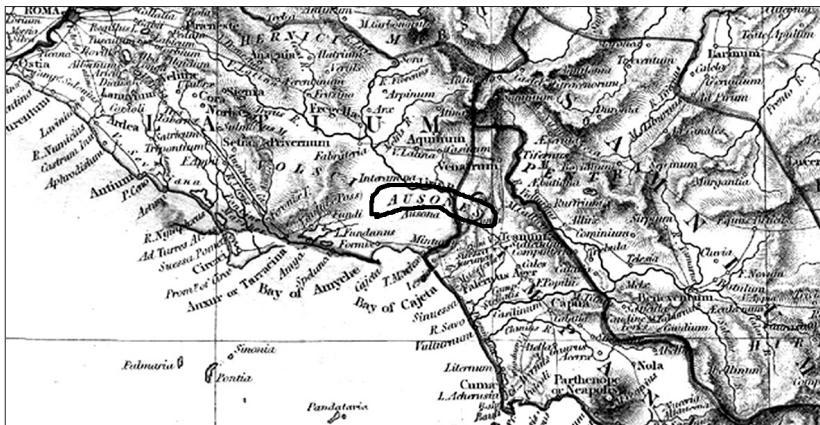
Miksi sitten *ausones*-nimitys koki vahvan ja melko äkillisen nousun 1000-luvulla, ja miksi Bysantin roomalaiset kokivat sen hyödylliseksi synonyymiksi omalle viralliselle etnonyymilleen, *rhomaioi* (ῥωμαῖοι/*romani*)? Johannes Tzetzes (n. 1110 – 1180) saa toimia soveliaana aloituspisteenä ”bysanttilaisten ausonien” mysteeriä selvitellessä. Hän raportoi hellenistisen Lykofron Khalkislaisen *Aleksandra*-runoon veljensä Isaakin kanssa kirjoittamisensa *skholioneissa*, että ”ausonialaiset ovat italialaisia”, ja että ”Ausonitis on Italian nimi, perustuen Odysseuksen ja Kirken poikaan Ausöniin”.¹ Lykofron itse oli käyttänyt *ausones*-termistä johdettuja adjektiveja useasti Italian ja itaalisten kansojen synonyymeinä. Antikvaarisessa kokoelmateoksessaan *Khiliades* Tzetzes lisäksi mainitsee että *ausones* oli nimi volskien ja campanialaisten välisellä rannikolla asuneelle kansalle.²

Jo Tzetzeen elinaikana *ausones*-nimen käyttö oli tullut siinä määrin yleiseksi viitatessa Bysantin roomalaisiin, että hän koki hyödylliseksi mainita Lykofron-skolioissaan, että ”meitä kreikkalaisia helleeneitä ausoneiksi kutsuvat” kirjoittajat toimivat sanan alkuperäisen merkityksen perusteella oikein, eivätkä suinkaan runollisen teennäisesti.³ Tämä saattaa kuulostaa erikoiselta. Alkuperäiset *ausones* olivat itaalisia kansoja, mutta Tzetzeen logiikka perustuu

¹ Ioann. Tz. *Schol. in Lyc.* 44.

² Ioann. Tz. *Chil.* 5.16.564-582.

³ Ioann. Tz. *Schol. in Lyc.* 44.

Ausones merkittynä Latiumin ja Campanian rajamailla.

aiemmin mainitulle kreikkalaiselle alkuperäkertomukselle. Menneisyyden *ausones* periytyivät Odysseuksen pojasta, ja näin ollen genealoginen yhteys näiden ja Bysantin roomalaisten välillä oli olemassa.⁴ Tzetzes näyttäisi kuitenkin kirjeessään erälle Isaak Komnenokselle (eri henkilö kuin saman niminen keisari) tekevän eron oman kreikkalaisen identiteettinsä ja antiikin ”ausonialaisten” roomalaisten välillä; näiden kahden identiteetin välillä on myös selkeä arvojärjestys, jossa menneisyyden roomalaiset ovat vajavaisia verrattuna Tzetzesen omaan kulttuuri-identiteetin, joka on sekä kristitty että roomalainen.

Varhaisbysanttilaiset kokoomateokset, kuten Stefanos Byzantionlaisen *Ethnika* ja *Suda*-sanakirja, välittivät paljon Rooman keisariajan ja myöhäisantiikin kirjallista materiaalia myöhemmille bysanttilaisille kirjoittajille. Etenkin Tzetzeen kaltainen antikvaarisesti valveutunut kirjoittaja oli hyvinkin voinut löytää osan hyödyntämistään yksityiskohdista juuri näiden kokoelmien kautta. Stefanoksen *Ethnika* (500-luku) muun muassa kertoo *Ausōn*-nimen olleen synonyymi ”italialaiselle”, ja eräät muutkin myöhäisantiikin kirjoittajat käyttivät termiä silloin tällöin oman aikansa roomalaisia tarkoittamassa.⁵ Yleinen kansannimi se ei millään muotoa vielä tässä vaiheessa ollut.

Suda (900-luku) mainitsee saman selityksen kuin Stefanos, joskin genetiivimuotoisena. Tämän lisäksi *Sudassa* annetaan kansanetymologisempi selitys sille, miksi *ausones* tarkoittaisi myös keisareita: nämä ovat urheita ja uskaltavia (παρὰ τὸ αὔσω, τὸ τολμῶ), ja *ausō*-verbin

⁴ Ioann. Tz. *Ep.* 6.9.12–10.6.

⁵ Steph. Byz. *Ethn.* 546 s.v. Αὔσων (vrt. Greg. Naz. *Epigr.* 8.106.2, *Carm. dogm.* 491.4, *Carm. quae spect. ad al.* 1479.12, 1538.3, 1551.4; Prisc. *Hist.* F 11.2 Blockley).

Manuel I Komnenos, jota Konstantinos Manasses kutsuu ”ausonien valtiaksi” (Αύσονάνακτα). (Kuvallähde: Wikimedia Commons).

perusteella *ausones* (”Uskaltajat”) kuulostaisi luonnollisesti osuvalta nimeltä keisareille.⁶ *Ethnikan* ja *Sudan* välisinä vuosisatoina vanhalle termille oli keksitty myös tiukasti keisarilliseen voitokkuusideologiaan liittynyt selitys.

Konstantinos Manasses (n. 1130–1187), joka kirjoitti maailmanhistoriallisen kronikan aina luomisesta Nikeforos Botaneiateen hallitsijakauden loppuun asti, kutsuu keisari Manuel Komnenosta varsin eepillisessä rekisterissä nimityksellä μέγιστον Αύσονάνακτα (”ausonien korkein valtiias”) ja Αύσονάρχης (”ausonien hallitsija”).⁷ Samanaikaisia ja myöhempiä *ausones*-terminologiaa käyttäneitä kirjoittajia olivat muiden muassa Theodoros Prodromos (n. 1100–1170), Theodoros Balsamon, Ohridan arkkipiispa Jakob Bulgarialainen ylistyspuheessaan vuonna 1252, efesoslainen runoilija ja Georgios Pakhymereen oppilas Manuel Files (n. 1275–1345), ja runomuotoisen kronikan kirjoittanut Efraim Ainoslainen (1300-luvun puoliväli).⁸ Anonymien kirjoittajien teksteissä termi ”ausonien hallitsija” (Αύσονάρχης) esiintyy ainakin Nikolaus Myralaisen jambimitaan kirjoitetussa elämäkerrassa sekä samaten runomittaisessa Aleksanteri-romaanissa.⁹

Monet käyttivät *ausones*-terminologiaa nimenomaan keisariin tai roomalaisvaltaan liittyvissä yhteyksissä. Onkin siis melko turvallista

⁶ Suda 4461, s.v. Αύσονίων: Τραλῶν. καὶ Αύσονες, οἱ βασιλεῖς· παρὰ τὸ αὖσω, τὸ τολμῶ. οἱ πάντα ἐπιτολμῶντες τῷ προστάγματι.

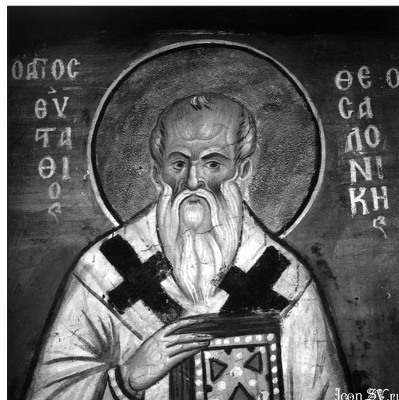
⁷ Const. Man. *Chron.* 1360–1362, 1377, 2509–12, 3212, 3245, 5589.

⁸ Theod. Prodr. *Carm. hist.* 2.28, 72, 82 (myös Αύσοναρχέομαι, 11.46); Manuel Philes *Carm.* 2.213.130, 3.14.350, 5.33.2, 32; abstrakti Αύσοναρχία Jac. Bulg. *Op.* 77.46 (Mercati, *Collectanea Byzantina* 1.66–98) ja Ephr. Aen. *Hist. Chron.* 13.

⁹ *Hist. Alex. Magni* 5866 (Αύσονάρχης); *Vita iamb. Nic. Myr.* (Cod. Mess. Graec. 30) 427.

olettaa, että näillä nimityksillä oli selvästi erottuva korkeakirjallinen kalskahdus, ja ne saattoivat myös välittää yleisölleen keisarilliseen triumfalismiin ja Rooman vallan ikuisuuteen liittyviä mielleyhtymiä. Theodoros Balsamonin käyttämä termi Ἀύσονοκοσμοκράτωρ on erityisen juhlava ja mairitteleva: se on mahdollista kääntää joko ”ausonien maailmanhallitsija” tai ”ausonialainen maailmanvaltiasta”.¹⁰

Thessalonikan arkkipiispa Eustathios (1115–1195) tunnettiin aikansa oppineimpana miehenä ja erinomaisena puhujana. Hän kirjoitti muiden teostensa muassa kommentaarin Dionysios Periegeteen (2.

Eustathios Thessalonikalainen, joka vakiinnutti bysanttilaiseen kirjoittamiseen ajatuksen siitä, että Auson oli paitsi roomalaisten eponyymi, myös näiden ensimmäinen kuningas. (Kuvallähde: Wikimedia Commons).

vuosisata) heksametrimittaiseen maantieteelliseen teokseen *Maanpiirin kuvaus*. Hän huomauttaa Dionysioksen nimittävän itaaleja ausoneiksi, ja että tämä nimi juontuu Ausōnista, näiden eponymisestä esi-isästä. Ausōn puolestaan oli Eustathioksen tulkinnassa Rooman ensimmäinen kuningas ”eräiden historioitsijoiden mukaan”.¹¹ Määritelmä on jätetty henkilöimättä kehenkään aiempaan auktoriin, mikä viittaisi siihen, että lähdeviite on Eustathioksen omaa keksintöä. Eustathios kehitti siis edelleen Dionysios Periegeteen ja muiden keisariaikaisten kirjoittajien – kuten kreikaksi kirjoittaneen Oppianoksen ja latinaksi kirjoittaneiden Ovidiuksen, Statiuksen, ja Martialiksen – tapoja käyttää *ausones*-terminologiaa.¹² Hänen kauttaan *auson*-elementin sisältävät sanat alkoivat paljon Tzetzeen käytäntöä selkeämmin assosioitua keisariin Rooman hallitsijana ja kaukaiset institutionaaliset alkujuuret (ja myyttiset esikuvat) omaavana yksinvaltiaana.

Ausones-terminin yleistymisen Tzetzeen ja Eustathioksen jälkeen näyttäisi tukevan sitä ajatusta että he tekivät ”ausonialaisista” suosituksen ja korkeakirjallisuuteen kelpaavan kansannimen, jota sopi käyttää roomalaisten synonyyminä jopa keisareita puhuteltaessa. Mutta mistä he löysivät tämän termin? Molemmat olivat erittäin syvällisesti aiempaa kreikkalaista kirjallisuutta tunteneita monioppineita ja kommentaarinkirjoittajia: he olivat saattaneet törmätä ausoneihin hyvinkin laajassa valikoimassa varhaisempaa kreikkalaista kirjallisuutta.

¹⁰ Theod. Balsamon *Epigr.* 180.

¹¹ Eust. Thess. *Comm. in Dion. Per. Orb. Descr.* 78.

¹² Opp. *Hal.* 2.676; Ov. *Trist.* 2.171; Stat. *Silv.* 4.4.96; Mart. 8.21.10.

Eustathios on eittämättä verrannut kyseisen kansannimen käyttöä Stefanos Byzantionlaisen *Ethnika*-teoksessa esitettyihin huomioihin. *Ausones*-termin käyttötavat ja rekisterit, joissa sitä pääasiassa tavataan keskibysanttilaisessa kirjallisuudessa, saattavat kuitenkin auttaa kaventamaan mahdollisten esikuvien valikoimaa. Historiankirjoitus ja eliitin jäsenten retorinen koulutus ja sen kuluessa käytetyt progymnastiset harjoituspuheet olivat erittäin tärkeitä lähteitä monille ylistyspuheissa käytetyille kielikuville ja muotoiluille. Jo ennen Tzetzestä ja Eustathiosta *ausones*-termi on mahdollista löytää kahdesti Mikael Attaleialaisen eli Attaleiateksen (n. 1022–1080) *Historiateoksesta* synonyyminä roomalaisille.¹³

Ausones-nimistön suosion syiden etsiminen siirtyy siis noin vuosisadan verran varhaisemmaksi. Molempien Attaleiateen *ausones*-mainintojen kontekstit ovat varsin dramaattiset. Ensimmäistä kertaa ausonialaiset mainitaan kuvauksessa heidän ja ”skyyttien” välisestä taistelusta. Skyyteillä tarkoitetaan tässä paremmin petsenegeinä tunnettuja turkinsukuisia puolipaimentolaisia, jotka Anna Komnenan ajalla 1000–1100-lukujen taitteessa tunnettiin jo kreikankielisellä termillä *patzinakitai*. Mikael Attaleialaisen ajalla tämä kansa oli kuitenkin bysanttilaisessa maailmankuvassa varsin uusi tulokas. Niinpä petsenegejä kutsuttiin usein klassisimmalla mahdollisella nimityksellä pohjoiselle ratsastajakansalle, eli ”skyyteiksi”.

Viimeisempi maininta ausonialaisista liittyy siihen, kuinka Attaleiateksen suojelija ja hänen teoksensa sankari, Nikeforos Botaneiates, syöksi Mikael VII:n vallasta. Attaleiates perustelee jälkikäteen tätä vallankaappausta kirjoittamalla, että Mikaelin hallitsijakausi oli syöksemässä ”ausonialaisia” alas jyrkänteeltä. Tämä viimeinen, tunnepitoinen konteksti on erityisen selvästi triumfalistinen ja liittyy mielikuviiin Rooman vallan ikuisuudesta ja kohtalon tai sallimuksen vaikutuksesta siihen.

Mutta mistä Mikael Attaleialainen sai inspiraation käyttää ausonialaiset-nimeä *historiateoksessaan*? Kuten yllä näimme, hän oli erittäin klassillisoiva kirjoittaja ja *ausones*-termi näyttäisi olleen hänelle etupäässä kirjalliseen tyyliin liittynyt valinta. Vaikuttaisi todennäköiseltä, että Attaleiates törmäsi *ausones*-nimeen Agathiaan *historiateoksessa*. Tämä oli 500-luvulla keisari Justinianuksen ja Justinus II:n hallitessa toiminut historioitsija ja runoilija. Itse asiassa jo Agathias oli vahvasti klassillisoiva kirjoittaja, joka käytti huolellisen attikalasta kreikkaa. Agathias kertoo Capuan läheltä löytyneestä piirtokirjoituksesta, jonka hän katsoi olleen ennustus Casilinumin taistelun (v. 554) lopputuloksesta. Runomuotoinen piirtokirjoitus ennusti Agathiaan mukaan ”frankkien kaatuvan ausonialaiseen keihäaseen”.¹⁴

¹³ Mich. Att. Hist. 7.3 Bekker 31–33; 27.3 Bekker 214–215.

¹⁴ Agath. Hist. 2.10.8.

Se, että Agathias itse oli ansioitunut runoilija ja kiinnostunut klassisista sanoista ja etnografisista teemoista, antaa syytä olettaa että tämä runomuotoinen *post eventum*-ennustus oli itse asiassa hänen omasta kynästään. Tätä vahvistaa se, että Agathias ilmaisee skeptisyytensä runon alkuperästä, mutta julistaa tästä huolimatta, ettei hän näe syytä jättää sitä historioteoksestaan pois, sillä ”se kenties palvelee todisteena, eikä suinkaan tyyliin sellaisena, taistelun kulusta” frankkeja vastaan. On mahdollista, että barbaareita vastaan taistelemisen konteksti on tehnyt tästä esikuvasta houkuttelevan Mikael Attaleiateelle, joka samaten käyttää termiä ensimmäistä kertaa kertoessaan barbaareita vastaan taistelemisesta. Agathiaan tyyllinen vaikutus on Attaleiateen teoksessa muutenkin selvä, ja Agathias on myös ainoa varhaisempi historioitsija jota hänen seuraajansa siteeraa nimeltä.

Ausones oli ollut Mikael Attaleiateelle etupäässä ilahduttavan klassillinen löytö, jonka hän teki aiempia kirjoittajia lukiessaan. Tämän terminologian hyödyntäminen seuraavina vuosisatoina kuitenkin osoitti, mitä epistemologisia ja identiteetteihin liittyviä etuja sillä oli tarjottavanaan. Kansannimistä voi tulla historiallisen ja sosiaalisen muutoksen johdosta ”kelluvia merkityksenantajia” (*floating signifiers*), joilla ei ole reaali maailmassa olemassa olevaa kohdetta. Tämä dynamiikka korostuu aivan erityisen helposti antiikin eliitin tuottaman ja kuluttaman kirjallisuuden suhteessa sitä ympäröineeseen maailmaan.

Etnonyymille oli ”kelluvuudesta” huolimatta löydettävissä koko liuta käyttötarkoituksia: retoriset, humoristiset, propagandistiset, ja antikvarisoivat tavoitteet saivat eri kirjoittajat hyödyntämään monia muitakin vanhahtavia kansannimiä. Tällöin niille löydettiin uusia, omassa kontekstissaan niihin jollain tavoin liitettävissä olleita kohteita reaali maailmassa. Menneiden aikojen tutkijalle ne kuitenkin avaavat varsin ainutlaatuisen ikkunan prosesseihin, joiden kautta antiikin ja keskiajan yhteiskunnissa luotiin merkityksiä nimien ja ihmisyhteisöiden välille. Tällöin kansannimen vanha tai alkuperäinen merkitys ja kohde eivät ole tulkinnan keskiössä, vaan tutkijan huomio kiinnittyy kierrätetyn etnonyymin uusiin käyttötapoihin.

Anna Komnenan (1083–1153) eppinen historia (tai historiallinen eepos) *Aleksias* on tunnettu muun muassa siitä että se käyttää vahvasti klassillisoivaa kreikkaa, ja pyrkii viittaamaan myös vieraisiin kansoihin nimillä jotka löytyivät klassisesta traditiosta. Ristiretkeläisistä, joita yleisesti kutsuttiin ”frankeiksi”, Anna käyttää mieluummin termiä ”keltit”, sillä tätä kansannimeä oli kreikkalaisessa kirjallisuudessa käytetty läntisistä barbaareista aina hellenistiseltä ajalta asti. On tietenkin selvää, että *Aleksias*-eepoksen keltit eivät liity millään konkreettisella tavalla rautakautisen Euroopan La Tène-kulttuurin piiriin kuuluneisiin kansoihin, mutta tämä ei tarkoita etteikö tuo etnonyymi olisi ollut hyödyllinen ja vahvoja mielikuvia herättänyt elementti keskibysanttilaisessa kommunikaatiossa.

Ausones on kiinnostava juuri samoista syistä kuin Anna Komnenan ”keltit”. Alun perin kertomus Ausōnista, Odysseuksen ja Kirken pojasta, syntyi varmasti Kymēn (Cumae), euboialaisten perustaman Italian niemimaan vanhimman kreikkalaissiirtokunnan asukkaiden parissa tavalla, joka oli tyypillinen kreikkalaisen kolonisaation myötä syntyneille alkuperäkertomuksille ja aitiologioille. Samanlaisia kertomuksia hyödynnettiin pitkin Välimeren piiriä, jossa kreikkalaisten siirtolaisten helleeninen identiteetti ja paikallisten ryhmien alkuperä pyrittiin kytkemään yhteen toisaalta rauhallisten naapurussuhteiden saavuttamiseksi, toisaalta taas kreikkalaisen maailmankuvan hellenosentrisyyden tähden. Tällaisia ”middle ground”-prosesseja on tutkinut muiden muassa Greg Woolf.¹⁵

M yöhäisantiikissa ja etenkin Justinianuksen ajalla (jolloin Agathias sitä käytti), *ausones* saattoi kiinnostaa itäroomalaisia myös poliittisen propagandan välineenä. Justinianuksen ajan kirjallisuuden suhteet hänen valtakautensa laajentumispolitiikkaan on ollut innokkaasti tutkittu aihe, ja useat tekstit on todettu sen värittämiksi. *Ausones* ja *Ausonitis* olivat molemmat etnografisia termejä jotka liittivät Konstantinopolin roomalaishovin ja Rooman valtakunnan menneisyyden Italian niemimaahan, jossa Justinianus suunnitteli ja toteutti pitkällisen valloitusotien sarjan.

Mitä keski- ja yöhäisbysanttilaiseen *ausones*-nimen yleistymiseen tulee, on ajateltavissa, että sillä pyrittiin vastaamaan ”roomalaiset”-käsitteen kiistanalaisuuteen. Johannes Tzetzeen aikana tämä ei vielä selvästikään ollut *ausones*-nimen käytön pääasiallinen syy: kuten edellä näimme, hän määritteli *ausones*-nimen kreikkalaisten kahden perinteisen etnonnymin, *graikoi* ja *hellenoi*, kautta. *Rhomaioi* ei ollut vielä erityisen uhanalainen identiteetti. 1100- ja 1200-luvuilta lähtien läntinen latinalainen diskurssi pyrki puskemaan bysanttilaisia kohti *graeci/graikoi*-terminologiaa. Ristiretkeläisten ja muiden ”frankkien” enenevä näkyvyys Bysantin politiikassa, kaupungeissa, ja maailmankuvassa korosti tätä identiteettien ristiriitaa. Etenkin Konstantinopolin valloituksesta lähtien tämä kehityskulku saattoi vaikuttaa Bysantin roomalaisen identiteetin kannalta aiempaa painostavammalta.

Nostamalla vanhan *ausones*-termin esille retoriikassaan, bysanttilainen diskurssi pystyi väistämään näitä paineita klassisen ja jopa ”alkuperäiseksi roomalaiseksi” mielletävän kansannimen kautta. ”Roomalaisuus” *romani/rhomaioi*-nimen merkityskentässä saattoi olla kiistelty identiteetti, mutta Bysantin roomalaisille avautui *ausones*-termin kautta väylä vielä varhaisempaan menneisyyteen, jota läntiset ”frankit” eivät olleet keksineet omia – vaikka ironista kyllä *Ausonitis* oli alun perin juuri Italian runollinen nimi. Bysanttilaisen kirjallisuuden klassisoiva tyyli luonnollisesti auttoi tässä kehityksessä.

¹⁵ Esim. G. Woolf 2011, *Tales of the Barbarians. Ethnography and Empire in the Roman West*, Wiley-Blackwell, Chichester, 35-41.

Arkkitehtuurihistoriaa, mosaiikkeja, maalauksia ja epigrafiikkaa – Emeritusprofessori Georgios Velenis 75 vuotta

Hanna-Riitta Toivanen-Kola

Kuka on Georgios Velenis?

Thessalonikiin kokoontui lokakuun 4–7. päivinä lähes 140 tutkijan joukko kansainväliseen symposiumiin, jonka olivat järjestäneet professori Georgios Velenisin entiset oppilaat opettajansa ja ohjaajansa kunniaksi. Osallistujien suuren lukumäärän vuoksi rajattiin esiintymiset 10 minuuttiin. Esitelmät pidettiin kaupungin Roomalaisen agoran museon auditoriossa, jota sanotaan amfiteatteriksi. Symposiumin lopuksi amfiteatteri nimitettiin professori Georgios Velenisin saliksi. Laajasta osallistujamäärästä ja erilaisista aihepiireistä huolimatta konferenssin käytännön järjestelyt ja aikataulu toimivat yllättävän hyvin. Koska esitelmä-aika oli niin rajattu, on kaikilla puhujilla mahdollisuus laajentaa näkökulmaansa symposiumista koottavassa konferenssijulkaisussa.

Suunnitelmat Velenisin huomioimiseksi alkoivat jo vuosia sitten siitä, kun professorin eläkeikä alkoi lähestyä. Hänen oppilaidensa joukossa alkoi kyteä ajatus juhlakirjasta. Kreikan vajotessa talouskriisiin asia kuitenkin mutkistui ja oli vähällä unohtuakin. Kirjaprojektin osoittaututtua vaikeaksi ja mutkalliseksi heräsi ajatus symposiumin järjestämisestä, mutta lopulta löytyivät sponsorit myös juhlakirjalle, eli loppujen lopuksi molemmat ideat toteutuivat. Teos, jonka nimi suomeksi kuuluu suomeksi *Rakentaja* (kreikaksi ja täydelliseltä nimeltään Κτίωρ, αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη, Thessaloniki 2017) julkistettiin symposiumin lopuksi. A4-formaattia edustava painava kirja käsittää 33 tieteellistä artikkelia kuvineen, ja sivuja on teoksessa lähes 500. Artikkelit ovat kreikaksi ja englanniksi.

Entä kuka on tämä tunnettu mutta Suomessa lähes tuntematon Georgios Velenis? Hän syntyi Dramassa 25. huhtikuuta 1942. Kerrotaan, että jo lapsena ”pikku-Jorgos” saattoi karata seuraamaan lähistöllä tehtyjä arkeologisia kaivauksia, jotka häntä kiinnostivat. Käytyään koulun hän opiskeli Thessalonikin Polyteknisessä korkeakoulussa arkkitehdiksi, ja jatkoi sitten opintojaan arkeologiksi. Georgios Velenis väitteli vuonna 1984 bysanttilaisten kirkkojen ulkokoristelun tulkinnasta. Hänen väitöskirjansa on kestänyt aikaa ja on edelleenkin käyttökelpoinen oppikirjana. Vuonna 1989 Velenis nimitettiin Thessalonikin Aristoteleen yliopiston Historian ja arkeologian osaston Bysantin arkeologian professoriksi erityisalueenaan arkkitehtuuri.

Georgios Velenis on toiminut uransa aikana Thessalonikin yliopiston, Arkeologisen Seuran sekä Kulttuuriministeriön kaivauksilla. Lisäksi hän on johtanut erilaisia arkkitehtuuria,

restaurointia ja epigrafiikkaa käsitteleviä tutkimusohjelmia ja tutkinut eri aikojen historiallista rakennusperintöä Kreikassa, Makedonian tasavallassa (FYROM), Bulgariassa, Turkissa ja Kyproksella. Hän on johtanut restaurointiprojekteja eri aikakausilta, kuten Thessalonikin agoran, Florinan Petran hellenistisen kaupungin ja Dodonan antiikin teatterin konservoinnin. Bysantin ajalta Velenis on ohjannut Akarnanian Mytikan Hagia Sofia -kirkon ja Filippiadan Pantanassan luostarin restaurointiprojektit.

Arkkitehtuurihistorian lisäksi professori Velenisin tieteellinen mielenkiinto ulottuu epigrafiikkaan, kaupunkisuunnitteluun, kuvanveistoon, maalaustaiteeseen ja restaurointiin. Hän on kirjoittanut neljä monografiaa ja runsaasti erilaisia artikkeleita sekä vierailut luennoimassa ulkomaisissa yliopistoissa. Velenis tekee edelleen tutkimusta, ohjaa väitöskirjan kirjoittajia ja toimii eri järjestöissä. Vuonna 2009 hän sai emeritusprofessorin arvonimen.

Neljän päivän symposium ja juhlakirjan julkistaminen

Kansainvälinen symposium emeritusprofessorin kunniaksi keräsi roomalaiselle agoralle juhlittavan entisiä oppilaita ja työtovereita etupäässä Kreikasta mutta myös ainakin Turkista, Italiasta, Serbiasta, Makedonian tasavallasta, Britanniaista, Kyprokselta, Belgiasta ja Libanonista. Itse olin ainoa osanottaja Pohjoismaista. Esitelmät oli ryhmitelty eri sessioihin niiden aihepiirin ja kronologian mukaan. Aihekokonaisuuksia olivat antiikin aika, historia, ikonografia, monumentaalimaalaukset, irralliset (kannettavat) ikonit, kirkollinen arkkitehtuuri ja sekulaari rakennustaide, joka tarkoittaa tässä yhteydessä linnoitusarkkitehtuuria ja kaupunkisuunnittelua. Muita esitelmäkokonaisuuksia olivat restaurointi, uudelleenrakentaminen ja moderni arkkitehtuuri sekä kuvanveisto, joka Bysantissa painottuu patsaskiellon takia reliefeihin ja pylväänkapiteelien koristeluun. Keramiikkaa, rahoja ja käsikirjoituksia käsiteltiin samassa sessiossa yhdessä käsityötuotteiden kanssa. Epigrafiikalle oli omistettu oma pitkä ja perusteellinen istunto. Turkilainen Mustafa Sayar esitteli Konstantinopolin Theodosiuksen sataman uusia epigrafisia löytöjä, ja Anna Misailidou Khiokselta löytyneen synagogan raunion hebrealaisia kirjoituksia.

Vaikka ohjelmatarjonta oli liiankin runsas kuunneltavaksi kokonaisuutena, avasi symposium uusia näkökulmia tutkimukseen erityisesti Balkanin alueella ja Välimeren saarilla, mutta myös Turkissa ja Syyriassa sekä yleisellä historian tutkimuksen tasolla. Erään historiaosuuden kiinnostavista esitelmistä piti Ioanna Zuberi. Yleisesti myöhäisantiikin historiassa korostetaan Rooman ja Persian välisiä verisiä sotia. Kuitenkaan kaikki Rooman ja Persian välinen kanssakäyminen ei ollut vihamielistä. Zuberi analysoi diplomaattista kielenkäyttöä vuosien 330 ja 650 välillä. Bysantilais-persialaisissa diplomaattisissa yhteyksissä korostuivat läheistä sukulaisuutta korostavat termit molempien osapuolten puhuessa toisistaan ”veljinä” tai jopa ”isänä” ja ”poikana”. Zuberin mukaan näiden termien käyttö viittaa myös siihen, että keisari Maurikiuksen

ja Herakleioksen aikana oli todennäköisesti solmittu perhesuhteita hallitsijasukujen kesken.

Samantapainen kunnioitus ilmenee joskus myös varhaisten kalifaattien jäsenten suhteissa kristittyihin. Ilias Jiannakis analysoi esityksessään Abbasidien kalifaatin aikaisen al-Jahizin (776-868) käsityksiä kristityistä. al-Jahiz kuvailee eräissä osin säilyneessä kirjeessään kristittyjen vaikutusvaltaa kalifaatin korkeissa viroissa, näiden korkeaa sivistystasoa kuten kreikkalaisten kirjoitusten arabiankielisten käännösten tuntemusta ja kristittyjen elämäntapaa.

Theodora Zabaki kertoi vähän myöhemmin vaikuttaneen al Mas-udin (893-956) kirjallisesta tuotannosta. Analysoitavissa al Mas-udin teoksissa, joita ovat Muruj ja Tanbih, käsitellään kristittyjen vähemmistöjen vakaumuksia, näkemyksiä ja käytäntöjä niitä arvostelematta, ja näiden vähemmistöjen roolia islamilaisessa yhteiskunnassa. Kyseessä olivat maroniitit, melkiitit, nestoriolaiset ja jakobiitit.

Erytisen mielenkiintoinen oli Jasmina S. Čirićin esitys *solar disci* -kiekoista Konstantinopolin kirkkojen seinissä. Muodollisesti ankarat geometriset ympyrät sisältävät monimerkityksisiä tasoja, jotka johtavat uusplatonistien kautta itse Platonin ajatteluun. Restauraointia käsittelevistä esityksistä on mainittava professori Asnu Bilban-Yalçinin selostus Konstantinopolin Hagia Sofian bysanttilaisesta vaiheesta. Professori Bilban-Yalçin johtaa tällä hetkellä rakennuksen bysanttilaisen vaiheen restaurointia. Vaikutti siltä, että bysanttilaisen vaiheen tieltä on onnistuttu poistamaan paljon turhiksi käyneitä myöhäisempiä rakenteita. Hagia Sofiasta Fossati-veljesten 1840-luvulla dokumentoimia, sittemmin kadonneita maalauksia ja mosaiikkeja ei kuitenkaan käsitelty. Avoimeksi jäi tässä vaiheessa, ovatko ne kokonaan tuhoutuneet.

Bysantin tutkimuksen kannalta symposium tarjosi läpileikkauksen Balkanin maissa tehtävään arkeologiseen tutkimukseen. Symposium huipentui rennompaan tilaisuuteen, jossa kollegat palasivat vanhoihin muistoihin, ja joka päättyi juhlakirjan julkistamiseen ja iltavastaanottoon agoralla.

Tutkimuksilleen ja oppilailleen syvällisesti omistautuneen professorin rakkain kohde on perhe. Velenisin nuoruutta ja perheen perustamista muisteli akateemikko Panayotis Vokotopoulos, joka oli aikoinaan todistamassa legendaarista romanssia yliopiston Bulgarian-opintomatalla. Tuolloinen poikamies tutustui nuoreen arkeologian opiskelijaan Polyxenia Adamiin. Avioliitto solmittiin piakkoin, ja lapsia pariskunnalla on kolme, sekä nyt yksi lapsenlapsi. ”Lapset kasvoivat sylissäimme”, kertoi entinen libanonilainen opiskelija. Samaa vieraanvaraisuutta olen saanut itsekin kokea, sillä olen saanut samoin lukeutua professori Velenisin ulkomaisten oppilaiden joukkoon. Hän opasti aikoinaan graduni ja ohjasi väitöskirjani, molemmat Helsingin yliopistolle. Thessalonikissa käydessäni sain nukkua professorin kirjastossa, jotta minun ei tarvinnut stipendiaattina lähteä yöpymään hotelliin, kerrankin seuranani perheen kuopuksen Konstantinoksen valkoinen kissanpentu.

Kirja-arvostelu

Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks, 1204 – 1461*. The Medieval Mediterranean Peoples, Economies Cultures 400 – 1500 volume 105. Brill: Leiden 2016. xiii + 513 sivua. ISBN: 9789004305120. E-ISBN: 9789004307759.

Niitä harvoja faktoja, jotka kadunnieskin yleensä Bysantista tietää, on, että bysanttilaiset ja turkkilaiset olivat vihollisia ja turkkilaiset lopulta Bysantin valtakunnan tuhosivat. Tutkimuksessa on kuitenkin nostettu viimeaikoina esiin, että myös muunlaista kanssakäymistä ja kulttuurivaihtoa oli. Venäjällä toimiva Rustam Shukurov on nyt teoksessaan tarttunut turkkilaisiin, jotka myöhäisbysanttilaisella kaudella asettuivat Bysantin valtakunnan tai sen Trebizondin keisarikunnan tapaisten 1204 syntyneiden seuraajavaltujen alueelle yleensä niiden ortodoksi-kristityiksi alamaiksi. Kirjan on julkaissut kustannusyhtiö Brill, joka on tunnettu paitsi laadukkaista myös hintavista teoksistaan. Tämäkin kirja maksaa heidän sivullaan mittavat 166 euroa ja se on hankittu Suomessa ainakin Kansalliskirjastoon. Kuitenkin Shukurov on itse lisännyt koko kirjan omille academia.edu sivuilleen, mistä kuka tahansa voi käydä sen lataamassa. Pistää hieman miettimään nykyisiä kustannusalan toimintamalleja.

Shukurov kertoo, että lähtölaukaus teokselle oli kuuluisan Bysantin ja turkkilaisten tutkijan Speros Vryoniksen kommentti hänen aiempaan Trebizondin alueen nimistöä koskevaan tutkimukseensa. Se olisi pitänyt asettaa paljon laajempaan historialliseen kontekstiin. Siitä tässä kirjassa on oikeastaan kyse. Nimistötutkimus on Shukurovin teoksessa keskeisessä asemassa ja sitä kautta hän pystyy mm. osoittamaan aiemmin lähestulkoon piiloon jääneen ryhmään Bysanttiin asettuneita turkkilaisia – tavalliset köyhät talonpojat, jotka yleensä viljelivät toisten omistamaa maata. Heidän olemassaolonsa voidaan päätellä ennen kaikkea asiakirjoissa löytyvistä lisänimistä ja määrä on itse asiassa varsin huomattava. Yhteensä bysanttilaisilta alueilta (Trebizontin seutu mukaan luettuna) tunnetaan aikakaudelta yli 400 nimeä, jotka näyttävät kuuluneen turkkilaistaustaisille bysanttilaisille. Iso osa on mainitun kaltaisista yhteiskuntaryhmistä, joista harvemmin jää tietoa lähteisiin, joten kyse on todennäköisimmin vain murto-osasta ihmisten todellisesta määrästä.

Teos varsinaisesti alkaa osuudella, joka käsittelee sitä, miten bysanttilaiset luokittelivat turkkilaisia ja muitakin kansoja. Kuten tunnettua näistä käytettiin yleensä antiikista peräisin

olevia nimityksiä. Shukurov painottaa, että se antiikkinen nimi, jota kustakin oman ajan etnisestä ryhmästä käytettiin, näyttää riippuneen ensisijaisesti asuinpaikasta.

Nimistötutkimus ja siitä tehdyt johtopäätökset muodostavat teoksen merkittävimmän aineiston. Shukurov tunnustaa metodiin liittyvät ongelmat. Ensinnäkin tilastolliseen analyysiin riittävä määrä nimistöä on oikeastaan saatavilla vain Makedonian alueelta 1300-luvun alkupuoliskolta Athos-vuoren luostarien arkistojen ansiosta ja Trebizondin keisarikunnasta Vazelonin luostarin arkistosta. Lisäksi kaikki Bysantin valtakunnan alueelle pysyvästi asettuneet turkkilaiset kääntyivät kristityiksi ja kasteen yhteydessä otettiin uusi nimi. Shukurov korostaa ortodoksikristityksi kääntymistä ainoana virallisesti merkitsevänä tekijänä siinä, kuka voitiin määritellä bysanttilaiseksi ja kuka ei. Vaikka niitä valtakunnan alamaisia, joiden kieli ja tavat poikkesivat kreikankielisestä eliitistä, voitiin joskus pitää ”puolibarbaareina”, niin laki teki eron vain ortodoksikristittyjen ja muiden välillä. Tämä voidaan huomata esimerkiksi armeijassa. Itsekin olen pannut merkille, että Bysantin palveluksessa olleet palkkajoukot saattoivat edustaa montaa uskontoa, mutta *pronoia*-läänityksen omanneet sotilaat, vaikka nimistä pääellen etniseltä alkuperältään olivatkin moninaisia, näyttävät aina olleen ortodoksikristittyjä.

Vaikka kasteen yhteydessä otettiinkin uusi nimi, niin kaikilla bysanttilaisilla oli yleensä myös määrittelevä lisänimi ja aristokraateilla sukunimet. Ensimmäisen polven siirtolaisilla tuo lisänimi oli hyvin usein heidän vanha nimensä tai jokin etnisestä alkuperästä kertova. Aristokraatit taas kantoivat sukupolvesta toiseen perinteisiä sukunimiään. Valitettavasti lisänimet eivät siirtyneet seuraavalle polvelle ja joskus ne saattavat johtaa myös harhaan, eli jostain syystä jokin orientaalis-taustainen nimitys on henkilöllä, jolla ei tällaista taustaa ole. Toisaalta paljon on varmasti myös ollut kasteen ottaneita turkkilaisia, joiden nimissä etninen tausta ei näy millään tavalla.

Shukurov koettaa erotella myös Anatolian turkkilaiset Mustanmeren pohjoispuolella asuneista turkkilaisista kieliiä puhuneista kansoista. Näitä olivat tähän aikaan ennen kaikkea kumaanit. Nimistössä erotteluperusteena on se, että musliminimi kertoo Anatolian turkkilaisesta taustasta. Mustanmeren pohjoispuolella islamisoituminen oli nimittäin vajavaista. Täysin vedenpitävänä tätä jaottelua tuskin voi pitää, vaikkakin ehkä suuntaa-antavana. Lisäksi Shukurov ottaa lukuun henkilöitä, joilla näyttäisi olevan muunlainen orientaalin tausta, eli yksittäisiä todennäköisesti mongoleita, arabeja jne. Taustaltaan Anatolian turkkilaiset näyttävät olleen selkeä enemmistö bysanttilaisista turkkilaisista ja varsinkin näin oli yläluokan piiriin päässeissä.

Turkkilaisia tuli Bysantiin ennen kaikkea sotilaina, mutta myös orjina. Vapautetut orjat ovat saattaneet olla merkittävä tekijä köyhien turkkilaistaustaisten talonpoikien suurelle määrälle bysanttilaisessa Makedoniassa. Muuten tämän seudun turkkilaistaustaiset bysanttilaiset olivat ennen kaikkea aristokratiaa. Trebizondin keisarikunnassa turkkilaistaustaisia aristokraatteja,

mutta myös köyhiä, taas oli melko vähän ja enemmän korostuu keskiluokka (vauraat talonpojat, papit tms.). Trebizondin keisarikunta on voinut olla avoimempi siirtolaisille, mutta sen eliitti rakentui tiettyjen sukujen varaan, joten siihen ulkopuolisten oli hyvin vaikea päästä sisälle. Toisin kuin varsinaisessa Bysantissa on Trebizondin keisarikunnasta myös tietoja muslimeista, joiden kääntyminen kristityiksi on ollut lähinnä nimellistä. Yhteistä molemmille alueille oli, että viranomaiset ilmeisimmin keskittivät turkkilaisen asutuksen reuna-alueille kauas keskuksista. Syyinä olivat varmasti turvallisuuskohdat.

Bysantti oli perinteisesti avoin siirtolaisille ja turkkilaisia muuttikin sen alueelle jatkuvasti. Erityisesti Shukurov nostaa kuitenkin esiin sulttaani 'Izz al-Dīn Kaykāwus II:n mukana Bysantin alueelle muuttaneita ihmisiä, joita hänen mukaansa on hyvinkin voinut olla vähintään 40 000 henkeä. Kaykāwus oli Seldžukki-dynastiaan kuuluva hallitsija, joka pakeni II-kaanikunnan mongoleja Bysantiin. Täsmällinen ajankohta on ollut kiistanalainen, mutta Shukurov sijoittaa sen vuoden 1262 loppupuoliskolle. Kaykāwus äiti oli kristitty ja hän kertoi itsekin olevansa kastettu ja käyttäytyi Bysantissa kristittyinä. Itse asiassa bysanttilaisille kirkonmiehille aiheutti tänä aikana päänvaivaa turkkilaisten muslimien perinnästäpa kastaa lapsensa eräänlaisena maagisena riittinä. Saattoiko sitä pitää legitimiinä kasteena? Kirkon vallitseva kanta oli, että ei.

Kaykāwus pakeni sittemmin Kultaisen Ordan kaanikunnan mongolien luo, mutta pääosa hänen väestään jäi Bysantiin ja joutui valitsemaan kristityksi kääntymisen tai vankeuden välillä. Suurin osa valitsi ensimmäisen ja palveli mm. sotilaina. Shukurov lukee, mielestäni ongelmallisesti, Kaykāwusin väkeen myös Bysantin armeijan mukana Peloponnesokselle matkanneet turkkilaiset, jotka sitten loikkasivat latinalaisten puolelle maksamattomien palkkojen tähden. Olen itse käsitellyt episodiat artikkelissa mm. vuoden 2015 *Acta Byzantina Fennicassa*.

Loikanneiden turkkilaista yhteydestä Kaykāwusiin ei ole kuitenkaan muuta näyttöä kuin ajallinen sopivuus. Anatolian levottomuuksien tähden muutkin kuin sulttaaniin kytköksissä olleet turkkilaiset ovat voineet hakeutua Bysantin palvelukseen. Näiden turkkilaisten kotimatkan yhteydessä mainitaan Valakia. Vaikka se onkin maantieteellisesti hieman ongelmallinen termi, niin lähteenämme toimiva *Morean kronikka* tarkoittaa sillä yleensä Thessaliaa, ei Dobrudžan aluetta nykyisen Bulgarian ja Romanian rajalla, jonne Kaykāwusin turkkilaisia ilmeisesti asutettiin.

Shukurov luottaa myös mieluummin *Morean kronikan* aragoniankielisen version antamiin lukuihin turkkilaissoturien määrästä Peloponnesoksella. Ilmeisesti häneltä on tähän episodiin keskittyessään jäänyt huomaamatta, että aragonialainen versio muutenkin hyvin systemaattisesti liioittelee *Morean kronikan* vanhempien versioiden tietoja, jotka nekin voivat olla jo ylimitoitettuja armeijoiden koosta.

Mahdollisesti viimeisenä vaiheena Bysantin turkkilaisista Shukurov nostaa esille viisi linnaketta Anatolian rannikolta, jotka päätyivät Bysantille Osmanien kärsittyä tappion Timur Lenkille Ankarassa 1402 ja jotka sulttaani Mehmed I:n joukot valtasivat takaisin 1419. Tästä takaisin valtauksesta Shukurov antaa käännöksen ja edition İdris-i Bitlîsîn persiankielisestä kuvauksesta 1500-luvun alusta. Se on suhteellisen yksityiskohtainen, itsenäinen ja ennen kaikkea aiemmin julkaisematon. Sen julkaisu on tietenkin tutkimukselle arvokasta. Shukurovin pohdinnat, olisiko mainittujen linnakkeiden alueella elänyt 1400-luvun alun bysanttilaiskaudella turkkilaisia jäävät kuitenkin vaille todisteita.

Sen sijaan Shukurov ei pidä varmana, että 1400-luvun alussa mainituilla Bysantin keisarin janitsaareilla olisi muuta tekemistä turkkilaisten kanssa kuin yksikön nimi. Muuten vaikuttavassa bibliografiassa hän ei ole kuitenkaan huomionut Andrea Babuinin artikkelia näistä bysanttilaisista janitsaareista. Siinä mm. kerrotaan, kuinka venetsialaisten hankittuaan Bysantilta Thessalonikin vuosiksi 1423–1430 toimi siellä heidän palveluksessaan myös janitsaareiksi kutsuttuja sotilaita, joilla ilmeisesti oli muslimi-turkkilaista taustaa. Aina on toki mahdollista, että kyseessä ovat olleet muslimiksi käännytetty kristityt, jotka ovat menneet takaisin kristittyjen puolelle.

Lopuksi Shukurov tarkastelee turkin ja muiden orientalisten kielten vaikutusta Bysantin ajan kreikankielessä. Ennen kaikkea on kyse lainasanoissa ja näitä löytyykin paljon erityisesti eksoottisissa tuotteista (erilaiset tekstiilit mukaan luettuna), kaupankäynnistä, eläimistä sekä hallinnon ja sotalaitoksen saralta. Teos sisältää myös näiden termien etymologisen sanakirjan. Shukurov korostaa bysanttilaista käytäntöä välttää vierasperäisiä uudissanoja kirjallisissa teksteissä. Puhekielessä itämaisperäisiä sanoja onkin sitten voinut olla huomattavasti enemmän jo ennen varsinaista osmanivallan aikaa, johon kreikan kielestä löytyvät turkkilaisvaikutteet on yleensä pitkälti kytketty. Shukurov itse asiassa katsoo lähteiden epäsuorasti osoittavan, että 1400-luvun puolessa välissä ylivoimainen enemmistö bysanttilaisista osasi ainakin jonkinverran turkkia. Hän nostaa myös esille, että vaikka bysanttilaiset lähteet ovat yleensä kielteisiä turkkilaisia kohtaan, niin nämä lainasanat ja monet epäsuorat lähteet paljastavat myös myönteisempää turkkilaiskuvaa sekä vuorovaikutusta.

Varmasti kiistattoman turkkilaisvaikutuksen merkityksen arvioinnin kohdalla Shukurovin teos voi kuitenkin mennä liian pitkälle. Hänen mukaansa nimenomaan tämä ”piilevä turkkilaistuminen” (*latent turkification*) oli merkittävä tekijä Bysantin tuhoutumiselle. Kulttuurinen vuorovaikutus olisi merkittävästi heikentänyt bysanttilaisten vastustuskykyä turkkilaisekspansiota kohtaan, vaikka ajatuksille varsinaisesta turkofililisestä puolueesta Bysantissa ei löydykään katetta. Mika Waltarin *Johannes Angelos* kirjasta tuttu huutokin ”Mieluummin turkkilaisten turbaani kuin paavin mitra!” esimerkiksi on todennäköisimmin

historioitsija Doukaksen katolisten kanssa solmitun kirkkounionin vastustajiin kohdistuvaa propagandaa.

Shukurov katsoo, että pohdittaessa Bysantin tuhon syitä on keskitytty liiaksi Bysantin sisäisiin ongelmiin ja heikkouteen sekä turkkilaisten sotilaalliseen vahvuuteen. Mielestäni sopii kuitenkin kysyä, että miksi tämä kulttuurinen vuorovaikutus nimenomaisesti siis heikensi Bysanttia? Lainasivathan vahvistuvat osmanitkin Bysantista paljon. Vuorovaikutus turkkilaisten kanssa on tietenkin voinut tehdä ihmiset valmiimmiksi hyväksymään turkkilaisvallan ja Bysanttilaiset hallitsijat käyttämään turkkilaisjoukkoja sodissaan. Viimeksi mainituista koitui kuitenkin ongelmia lähinnä silloin, jos bysanttilaiset eivät täyttäneet lupauksiaan, eli ongelmien taustat olivat taloudellisia ja ominaisia kaikille palkkasotureita hyödyntäville tahoille joukkojen etnisestä taustasta suuremmin riippumatta. Antautuminen osmaneille, joiden tiedettiin olleen melko suvaitsevia kristityille alamaaisilleen, saattoi taas näyttäytyä ainoana realistisena vaihtoehtona tuhoutumiselle.

Mikäli Bysantti olisi ollut sotilaallisesti sekä poliittisesti vanhempi osapuoli olisi kulttuurinen vuorovaikutus voinut mielestäni pikemminkin vahvistaa sitä turkkilaisten kustannuksella ja näinhän Bysantin alueelle suuntautunut siirtolaisuus oikeastaan teki. Valtakunnan alueelle asettuneet kristityiksi kääntyneet siirtolaiset vaikuttavat assimiloituneen erittäin hyvin. He olivat pääosin lojaaleja ja kasvattivat valtakunnan sotilaallisia ja taloudellisia voimavaroja, mikä olikin kovasti tarpeen. Samalla siirtolaisuus heikensi valtakunnan vihollisia.

Mielenkiintoista minusta olisikin tarkastella Bysantin ja turkkilaisten suhteita tällä aikakaudella nimenomaan turkkilaisten selviytymisstrategioiden kautta. Muslimi-Anatolia oli 1200-luvun lopulla ja 1300-luvun alussa kriisissä mongoli-paineen tähden. Kuten on nähty, niin moni reagoi siihen muuttamalla bysanttilaisille alueille ja kääntymällä kristityksi. Toiset taas kävivät nimenomaisesti valloittamaan niitä ja usein islaminuskon nimissä. Shukurov pohjaa uskonsodan merkityksen suhteen tutkijoihin, jotka ovat keskittyneet kritisomaan vanhempia ajatuksia sen tärkeydestä. Uudemmassa tutkimuksesta hänellä kuitenkin näyttää biografian perusteella jääneen huomaamatta esimerkiksi Linda Darlingin tutkimukset, jotka korostavat turkkilaisyhteisöjen heterogeenisyyttä ja ristiriitaisuuksia niiden sisällä. Voidaankin ehkä pitää huomattavana Shukurovin kirjassaan esille nostamaa seikkaa, kuinka nimenomaan Osmanidynastia vaati suhteissaan Bysantin kanssa alusta alkaen tasavertaisuutta, kun muiden vastaavien emiraattien hallitsijat olivat 1300-luvun alkupuoliskolla valmiita tunnustamaan Bysantin keisarin ylemmäkseen.

Juho Wilskman

Jukka Korpelan esitelmä

Bysantin tutkimuksen seurassa 12.12. 2017 klo 18.

Kirkkokatu 6, Sali 505 (5.krs)

”Karkkipaperiortodoksiaa: Bysanttilaisen Venäjän juurilla”

Prof. Jukka Korpela (Itä-Suomen yliopisto) on ottanut tutkimuksissaan usein kantaa keskusteluun siitä kuinka bysanttilainen Kiovan Rus lopulta olikaan. Hänen vastauksensa on selkeä. Se ei ollut bysanttilainen kulttuuri. Venäjän bysanttilaisuus on vasta 1500-luvun moskovalainen legitimaatiokertomus. Tätä ovat aiemmin esittäneet myös John M.Thomson, Aleksandr Nazarenko ja monet muutkin.

Jokunen vuosi sitten Christian Raffensperger teoksessaan *Reimagining Europe : Kievan Rus' in the medieval world.* (2012), Korpelan tutkimukseen ruhtinas Vladimirista (2001) nojautuen esitti Kiovan olleen keskieurooppalainen valtakunta, jolla ei oikeastaan ollut yhteyksiä Bysanttiin, eikä kreikkalainen kulttuuri juurikaan vaikuttanut Volgan alueen kehitykseen. Sitä vastoin Länsi-Euroopassa vallitsi samoihin aikoihin, 800-luvulta 1100-luvun lopulle, bysanttilaisen kulttuurin omaksumisen suuntaus. Karjalasta löydetty bysanttilaisen rahan länsieurooppalainen ”väärenös” on osa tätä lännen bysanttimuotia.

Korpela on yhdessä mm. Charles J. Halperin kanssa korostanut myös Islamin merkitystä Venäjän kehityksessä. Itämainen Venäjä nousee lähinnä Islamin vaikutuksesta, joka kukoisti Volgan varsilla ja vaikutti Kiovan jälkeiseen valtiomuodostukseen (Moskova). Monista syistä ei kuitenkaan synny Venäjän *ummaa* (jota Paul Buschkevitch on pohtinut), vaan ortodoksinen kirkko otti ideologisen johtoaseman ja lopulta onnistui 1600-luvulla kätkemään islamin bysanttilaiseen kaapuun.

HUOMIO, HUOMIO! HYVÄT SEURAN JÄSENET!

Suunnitteilla on uusi yritys jäsenmatkaksi Sisiliaan. Alustava ajankohta on syys-lokakuu 2018 ja asiantuntijaoppaana Irma Stenström. Muistattehan Irman artikkelin *Bysanttilainen Sisilia* viime vuoden Skholionissa (2, 2016). Jos teillä ei ole tätä Skholionia niin ottakaa yhteyttä allekirjoittaneeseen. Tiedoitamme asian etenemisestä alkuvuonna sähköpostitse ja tietysti kevään Skholionissa. Ilmoittautumisia otetaan vastaan jo nyt seuran sähköpostiosoitteessa.

ystävällisin terveisin

Mika Hakkarainen

mika.hakkarainen@helsinki.fi

Bysantin tutkimuksen seura
Sällskapet för bysantinsk forskning

Tieteiden talo
Kirkkokatu 6
00170 Helsinki

Seuran johtokunta v. 2016 syksystä lähtien

Björn Forsén (puheenjohtaja)
Mika Hakkarainen
Kai Juntunen
Mirkka Koskimäki (sihteeri)
Päivi Salmesvuori (varapuheenjohtaja)
Manna Satama
Marja Usvasalo (taloudenhoitaja)

Seura pyrkii kokoamaan yhteen sekä Bysantin tutkimuksen piirissä tai sitä sivuavilla aloilla työskentelevät tutkijat että kaikki alasta kiinnostuneet.

Jäsenmaksu 15 euroa (opiskelijat 6 euroa) maksetaan seuran tilille

FI57 1572 3000 0273 91.

Yhteystiedot pyydetään jättämään joko postitse seuran postiosoitteeseen tai sähköisesti osoitteeseen [bts\(at\)pro.tsv.fi](mailto:bts(at)pro.tsv.fi)

Internet-sivut: www.protsv.fi/bts